

Tijdzin I: Beschouwingen vanuit de ontwikkelingspsychologie

door G.J. van der Ploeg en D.M.J. de Raeymaeker

Ik schud de tijd niet, noch de kaarten
Ik eet de lucht van de dagen, de goede
Dagen, de slechte, soms de mateloze

Hans van de Waarsenburg

Samenvatting

In dit artikel wordt de normale ontwikkeling van de tijdzin bij het kind geschetst vanuit het gezichtspunt van de psychoanalyse, de cognitieve psychologie en de ontwikkeling van de taal. In het kort wordt ingegaan op de tijd als volgorde en de tijd als duurbeleving. Uit het taalgebruik met betrekking tot tijd kan een indruk worden verkregen over de ontwikkeling van de tijdzin bij het kind. Een aantal praktische handvaten voor het beoordelen van de ontwikkeling van de tijdzin worden gegeven, waarna ten slotte de tijdslagen volgens Fraser worden besproken.

Inleiding

In het verhaal 'Duizend jaar bij God' van de hand van de Zweedse schizofrene schrijver Stig Dagerman wordt Newton in 1727 bezocht door God. In het gesprek dat zich tussen hen ontspint, zegt Newton dat de tijd een geweldige vergissing is geweest. Hij meent dat God slechts één dag had moeten gebruiken voor de schepping in plaats van zes dagen, om zich te ontdoen van de verschrikkelijke machine die tijd is. 'Tijd is', aldus Newton, 'een valse maatschaf voor het leven, want hij bereikt slechts de buitenkant van het leven. De wezenlijke dingen die de mens overkomen, zoals de ontmoeting met een geliefde medemens, spelen zich geheel en al buiten de tijd af.' Het zou gemakkelijk zijn om deze passage als bizar of zelfs schizofreen af te doen. Men zou dan voorbijgaan aan de ironie, want wie betrokken is bij de behandeling van Korsakowpatiënten, komt onder de indruk van het feit dat de tijd een belangrijk ordeningsprincipe vormt in het gezonde alledaagse leven. Het heeft een ondersteunende en regelende functie in de communicatie. Men kan immers met elkaar afspraken maken in de tijd.

Sommige gezinstherapeuten menen dat in bepaalde gezinnen de tijd als structurerend beginsel is weggefallen. Zij passen in die gevallen een interventie toe die de tijd opnieuw aanbrengt in de gezinsrelaties (Palazzoli 1978). In het tweede artikel komen wij hier nog op terug.

In het begin der tijden was het aanbrengen van ordening in de tijd in de gedachtengang van mensen voorbehouden aan God. Zoals in het begin ordening in de tijd nodig was en wel in de volgorde van de *dagen van de week*, zo gebeurt dat in de ontwikkeling van kinderen ook. Niemand kan buiten de tijdsorde, ook Newton kon dat niet. Van oudsher bestaat er een duidelijk verband tussen de *tijdzetting* en *aankondigen* of *roepen* (vergelijk het genesisverhaal). In ons woord kalender dat afstamt van het Latijnse werkwoord *calendare*, dat aankondigen betekent, is dit verband bewaard gebleven. Het gaat terug op het oude Romeinse gebruik dat de priester de komst van de nieuwe maan aankondigde, waarna hij de mensen opriep om de handelingen te verrichten die noodzakelijk zijn om te kunnen voorzien in de basale levensbehoeften, zoals zaaien of oogsten. Dit tijdbepalen was voorbehouden aan de priesters die op grond van deze bekwaamheid veel macht hadden. Ook tegenwoordig is het verband tussen roepen, de tijd bepalen en de autoriteit nog aanwezig: denk aan de moeder of de vader die onder aan de trap staat te roepen dat het tijd is om naar school te gaan. Degene die het voor het zeggen heeft kan blijkbaar ook de tijd bepalen. Er is in de loop der eeuwen al heel wat geschreven over de tijd. Natuurkundigen, archeologen, theologen, filosofen en dichters onder anderen, bleken in dit onderwerp geïnteresseerd. In de belletrie wordt *de Toverberg* van Thomas Mann uit het begin van deze eeuw nog altijd als een meesterwerk gezien en naar onze mening is het boek met betrekking tot de tijd een ware schat. Hoewel het voor de hedendaagse lezer een zeer lijvig boekwerk is, kan de lezing ervan aan een ieder die zich in dit onderwerp wil verdiepen worden aanbevolen. In de poëzie zijn de voorbeelden van dichters die de tijd tot onderwerp van hun kunst maken legio. J. Bernlef gaat in een recent interview zelfs zo ver te stellen dat de tijd 'wellicht het enige onderwerp is in de moderne poëzie'.

Ook de psychiatrie heeft zich met de tijd beziggehouden. In ons land kan als voorbeeld Hugenholtz worden genoemd die met *Tijd en creativiteit* – een filosofisch getint boek – veler aandacht trok in zijn tijd.

Van oudsher wordt onderscheid gemaakt in de tijd als *volgorde*, dat wil zeggen opeenvolging in de tijd en in de tijd als *duur*, en wel in de beleving van de tijdsduur. De stoornissen in de beleving van de tijdsduur kunnen worden gezien bij vitale depressies enerzijds en amfetamine en schizofreniforme psychosen anderzijds, waarin de tijd als vertraagd, versneld of stilstaand kan worden beleefd.

In dit artikel willen we allereerst ingaan op de betekenis die de tijd heeft voor de normale ontwikkeling van het kind vanuit het gezichtspunt van de psychoanalyse, de cognitieve psychologie en de ontwikkeling van de taal, waarna het model van Fraser wordt besproken. In het tweede artikel zal aandacht worden besteed aan de gestoorde tijdzin op de kinderleeftijd en zal de betekenis van de tijdzin voor de psy-

chopathologie worden besproken, met name waar het gaat om ontwikkelingsstoornissen c.q. fixaties. Op de chronobiologische aspecten en het te kort schieten van ordeningsprincipes bij vitale depressies (Battagay 1985) wordt nader ingegaan, waarna ten slotte de werking van de tijd in gezinsstructuren wordt besproken.

De tijdzin in de normale ontwikkeling van het kind

Voor de harmonieuze opgroei en de normale ontwikkeling van het kind zijn in het gezin rust, stabiliteit, ordening en overzicht van het grootste belang. Zo zal een gezin dat een baby verwacht bij voorkeur niet gaan verhuizen in de weken rond de geboorte. De geboorte van een kind betekent voor het gezin een nieuwe levensfase en hier moet tijd voor zijn.

Psychoanalytische opvattingen – Hanns Sachs was de eerste analyticus die het verband legde tussen honger en tijd (geciteerd door Berger en Roheim 1946). Rapaport (1951) ziet in de *opeenvolging van frustratie en gratificatie* de bakermat van de tijdzin. Volgens Spitz (1972) ligt het begin van de ontwikkeling van de tijdzin echter al besloten in de geboorteschreeuw die immers een uiting is van de eerste frustratie. In het eerste levensjaar is het de moeder of de verzorger die de modulator is van de vroegkinderlijke tijdsorde.

Zij kan immers als grote tovenaars een einde maken aan het pijnlijke onlustvolle gevoel van moeten wachten en van honger, en zij kan het plezierige lustvolle gevoel van verzadiging te voorschijn roepen. De tijdsorde van de heroïnespuiters beweegt zich nog hoofdzakelijk op dit niveau, waarbij de afwisseling in de tijd slechts wordt gegeven door het wel of niet onder invloed zijn, respectievelijk het hebben of het nog moeten krijgen van de drug. Anders dan bij de baby speelt de verslaafde in zijn tijdsorde een actievere rol.

Het voornamelijk biologisch bepaalde dag- en nachtritme ontwikkelt zich langzamerhand en is met ongeveer drie maanden gestabiliseerd (Stibane 1985, p. 38), maar daarnaast ontwikkelt de tijdzin zich tevens in de moeder-kindrelatie. In het samenspel tussen moeder en kind, waarin de moeder zich richt op de behoeften van het kind en het kind zich richt op de rust en de regelmaat die de moeder in het voedingspatroon en het levensritme aanbrengt, ontstaat nu de psychologische dimensie van de tijdzin. Volgens Freud (1915) is de tijdzin dan ook niet aangeboren, maar een functie van het bewustzijn.

De volgende stap in de ontwikkeling van de tijdzin vormt het *kunnen uitstellen van driftbevredestiging*. Freud (1908) formuleerde dit als volgt: 'Eine momentane, in ihren Folgen unsichere Lust wird aufgegeben, aber nur darum, um auf dem neuen Wege eine später kommende, gesicherte zu gewinnen'. Het direct bereikbare is weliswaar zeer lustvol maar tevens gevaarlijk en onzeker. Door uitstel van directe drift-

bevrediging ontstaat orde en zekerheid. Om dit te kunnen bereiken moet het ik zich verzetten tegen de op onmiddellijkheid gerichte drifimpulsen en hierbij wordt het al of niet geholpen door de omgeving. Het loslaten van het lustprincipe ten gunste van het realiteitsprincipe is een proces waarin sommigen slechts gedeeltelijk of in het geheel niet slagen (Freud 1911, 1940). In deze gedachtengang bevindt zich ook Kafka (1972) die de tijdzin opvat als een complexe egofunctie en wel als een integraal onderdeel van de reality testing. In de loop van het tweede levensjaar ontstaat de libidineuze koppeling tussen tijd en analiteit (Jones 1923). In deze fase wordt het begrensde van tijd geoeffend doordat het kind de uitscheidingsprodukten van zijn lichaam kan vasthouden of laten gaan. Ook op andere gebieden is het kind actief waarin het zijn autonomie tot uitdrukking brengt, maar ook thans is het de moeder of verzorger die bepaalt hoe lang de activiteiten mogen duren. Hier doemt het beeld van moeder als 'Baas over Tijd' op. Freud (1908) bracht een vroege en te strenge zindelijkheids-training in verband met het anale karakter en de dwangneurose. De tijd wordt als het ware te vroeg aan het kind opgedrongen. Dit zou de buitensporig grote preoccupatie met tijd verklaren die patiënten met een dwangneurose vaak hebben.

In de anale fase doet het kind zich ook kennen door heftige driftaanvallen waarin niet alleen de controle over zijn affecten maar ook over de tijd verdwijnt. Het kind wordt overspoeld door heftige affecten die eindeloos schijnen (Colarusso 1979). De volwassene in zijn omgeving, meestal de moeder, kan een einde maken aan deze driftbuien, waarna het gevoel van controle over de tijd terugkeert. Naast de ontwikkeling van de taal, de gebeurtenissen die samenhangen met de anale periode, in het bijzonder de zindelijkheidstraining, zijn volgens Colarusso de lotgevallen van het transitionaal object en de beleving van objectconstantie belangrijk voor de ontwikkeling van de tijdzin. Door middel van de intermediaire ruimte oefent het kind via het transitionaal object spelenderwijs met voorstellingen van het zelf en het object uit heden en verleden (Winnicott 1969). Primitieve herinneringen worden geëxternaliseerd in de intermediaire ruimte, waar zij vergeleken worden met ervaringen in het heden. Door het laten verdwijnen en weer terug laten komen ontstaat een gevoel van controle over verleden en heden. Op den duur kunnen innerlijke representaties steeds langer worden vastgehouden (Solnit 1973). Bij het bereiken van objectconstantie is de moeder als tijdsmodulator niet meer nodig. Zodra de separatieproblemen zijn opgelost en het transitionaal object niet meer nodig is, kunnen de innerlijke representaties van het zelf en het object als consistent worden beschouwd. De tijd gaat deel uitmaken van de zelfrepresentaties met als gevolg dat verleden, heden en toekomst meer continuïteit krijgen. Ook wordt de tijd als duurbeleving meer mogelijk.

In de verdere ontwikkeling helpt internalisatie van en identificatie

met de ouderfiguur het kind om de frustraties die onvermijdelijk verbonden zijn met tijd te boven te komen (Arlow 1972).

Inmiddels is al veel geschreven over de rol van de moeder; we willen echter in dit verband de betekenis van de vader bij de ontwikkeling van de tijdzin niet verdonkeremen.

Reeds in de Griekse mythologie is sprake van vader Tijd en wel in de figuur van Chronos, de vader van Zeus. Deze snoodaard verslond eerst zijn eigen kinderen omdat hij bang was dat hij door één van hen zou worden vermoord. Zijn vrouw (en tevens zuster) Rhea echter had hem in plaats van de jongste zoon, Zeus, een steen te verslinden gegeven, zodat Chronos ten slotte toch door Zeus werd vermoord. Aan de tijd zijn zowel creatieve als destructieve aspecten verbonden.

In de klassieke psychoanalytische opvatting wordt gesteld dat voor de verdere ontwikkeling van de tijdzin de aanvaarding van de autoriteit van de vader nodig is. Dit gaat samen met de vorming van het superego. Dit is de tijd die de wet stelt. Niet op tijd zijn kan volgens deze opvatting uitgelegd worden als uiting van agressie jegens de vader. Pas na de aanvaarding van de autoriteit van de vader, komt het creatieve aspect van de tijd in het vizier. De vader stuwt als het ware op naar de toekomst en hij verbiedt regressie naar de baarmoeder. Meerloo (1948) noemt in zijn artikel de patiënt die droomde dat hij horloges opat. Hierin werd volgens deze auteur de wens tot uitdrukking gebracht de vader te verslinden uit woede over het moeten wachten op de zo fel begeerde lekkernij die de vader hem onthield. Regelmatige afwezigheid van de vader kan nadelige gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de tijdzin (Meerloo 1956). Men kan zich voorstellen dat het 's morgens van huis gaan en 's avonds weer thuis komen van vader een regelmaat teweegbrengt die door het kind in verband gebracht wordt met andere gebeurtenissen zoals bij voorbeeld het licht of donker worden en het ontbijt of avondeten.

Inzichten vanuit de cognitieve psychologie – Piaget, die bekendheid geniet om zijn minutieus uitgevoerde onderzoeken bij kinderen, heeft voortdurend de wetmatigheid van de ontwikkeling bij kinderen benadrukt. Hij ziet het begin van de ontwikkeling van de tijdzin gelegen in het 'proteron husteron principe' dat in feite van Aristoteles afstamt, ook al noemt hij het niet zo. Men verwarre dit principe niet met de Homerische 'husteron/proteron stijlfiguur', waarbij datgene wat syntactisch later in de zin hoort, om poëtische redenen eerder genoemd wordt (b.v. Andra moi ennepe Mousa, polutropon hos mala polla = Muze, vertel mij over de man die zoveel geleden heeft, *Odyssee I*, 1). Aristoteles definieert tijd als de getelde mate van beweging met betrekking tot het eerdere en het latere (proteron kai husteron). Volgens Piaget hangt de tijd in psychologische zin af van de *snelheid*. Deze hypothese was min of meer ingegeven door Einstein die voor het eerst in de geschiedenis oog had voor de invloed die snelheid heeft

voor de tijd van voorwerpen die bewegen ten opzichte van elkaar (relativiteitstheorie). Volgens Piaget kan de tijd als duurbeleving niet worden losgekoppeld van wat er in die tijd gebeurt (inhoud). Voor de tijdsorde, de opeenvolging in de tijd dus, is de inhoud van minder belang. Met het waarnemen van een rollend voorwerp, dat aanvankelijk hier lag maar even later een eindje verder ligt, begint in feite de ontwikkeling van de tijdzin. Uit proeven bij kleine kinderen bleek dat het snelheidsbegrip nog niet aanwezig was. In de proefopstelling moesten zij kijken naar twee bewegende voorwerpen die terzelfdertijd vertrokken en aankwamen, maar die een verschillende snelheid hadden en daardoor niet op dezelfde plaats aankwamen. Heel jonge kinderen menen nu dat de voorwerpen helemaal niet op dezelfde tijd zijn aangekomen, de een is immers verder gekomen dan de ander! Met ongeveer zes jaar krijgt het kind wel begrip van gelijktijdigheid. De meeste zesjarige kinderen menen dat de twee voorwerpen met verschillende snelheid wel terzelfdertijd aan zijn gekomen, maar de tijdsduur van het voorwerp dat verder gekomen is, wordt als langer aangegeven. Kinderen tussen zeven en twaalf jaar menen dat het voorwerp dat het verst gekomen is er juist het kortst over heeft gedaan. Omstreeks het twaalfde levensjaar menen de meeste kinderen dat beide voorwerpen er evenlang over hebben gedaan. Piaget verklaarde het verschil tussen kinderen tot zeven jaar en kinderen van zeven tot twaalf jaar, door te stellen dat de eerste groep kinderen lette op het uiteindelijke resultaat van het bewegingsproces, dat wil zeggen de afstand, terwijl de tweede groep kinderen meer lette op wat er gebeurt in de tijd, dat wil zeggen de inhoud van het bewegingsproces (de snelheid).

Piaget zag ook een duidelijk samengaan van de ontwikkeling van de tijdzin en van taal. Eerst kent het jonge kind tijdwoorden met betrekking tot nu (18 maanden) en vandaag (24 maanden); vervolgens kent hij het woord morgen (30 maanden) en als laatste gaat hij het woord gisteren (36 maanden) gebruiken. Woorden die iets zeggen over de volgorde worden eerder gebruikt (30 maanden) dan woorden die betrekking hebben op tijdsduur, zoals 'de hele dag' (36 maanden). Ames heeft een uitgebreid onderzoek gedaan bij kinderen van verschillende leeftijden naar taaluitingen met betrekking tot de tijd (1946). Recenter onderzoek heeft deze gegevens overigens bevestigd (Friedman 1978). Een aantal gegevens uit deze onderzoeken zijn samengevat in tabel 1.

We willen hier volstaan met het noemen van een aantal vuistregels. Jonge kinderen begrijpen het einde van dingen eerder dan het begin ervan. Tijd wordt door hen meestal eerst gerelateerd aan een concrete gebeurtenis voordat zij de juiste tijd weten. Met vier jaar weten de meeste kinderen wanneer het ochtend en middag is, met vijf jaar de juiste dag van de week en met zeven jaar weten ze ook hoe laat het is. Iets later wordt de maand van het jaar correct genoemd (zeven jaar),

Tabel 1: Tijd en taal: 'vuistregels'

Leeftijd	Woorden die het kind begrijpt/gebruikt
18 maanden	– nu
24 maanden	– vandaag
30 maanden	– morgen 'volgorde'
36 maanden	– gisteren 'duur', eigen leeftijd
4 jaar	– verschil ochtend/middag de eerstvolgende verjaardag
5 jaar	– volgorde van de dagen van de week bedtijd
6 jaar	– tijdstip van avondeten, opstaan naar school gaan, begin van de middag
7 jaar	– hoe laat het precies is de juiste maand van het jaar het seizoen
8 jaar	– welk jaar welke dag van de maand juiste volgorde van de maanden van het jaar

L.B. Ames (1946), Friedman (1978), Fraisse (1963)

dan volgt het seizoen (zeven tot acht jaar), waarna het juiste kalenderjaar en de correcte datum (acht jaar) genoemd kunnen worden. Het feit dat kinderen speciale feestdagen, zoals bij voorbeeld het sinterklaasfeest, eerder weten dan de seizoenen, is zeer begrijpelijk. Met drie jaar weten de meeste kinderen hun leeftijd en met vier jaar wanneer hun verjaardag is. Met vijf jaar weten ze wanneer het bedtijd is en met zes jaar weten ze het tijdstip van het avondeten, het opstaan en het naar school gaan en wanneer de middag begint.

De tijdsniveaus van Fraser – Fraser, die geldt als de geestelijk vader van de International Study of Time heeft geprobeerd een synthese te maken van sommige van de reeds genoemde inzichten. Hij ziet de ontwikkeling van de tijdzin als een hiërarchische opbouw van tijdslagen die het produkt zijn van de evolutie. Door dwang van buitenaf doet het kind afstand van vroegere temporele sferen. Fraser gaat uit van de veronderstelling dat iedere tijdslaag de voorgaande in zich opneemt en er iets aan toevoegt. In dit verband noemen wij ook de opvatting van Elias (1985) dat tijd in een proces van generatie op generatie wordt geleerd en steeds verder wordt ontwikkeld. Volgens Elias doet het kind ten behoeve van de groep afstand van het primitieve tijdsbegrip waarin het nu eenmaal belangrijker is om te weten hoe vers het spoor is van een dier waarop men jaagt dan klokkijken. Ver-

volgens worden de verschillende tijdslagen volgens Fraser van sterk ontwikkeld naar archaisch-primitief kort weergegeven:

1. *De noötemporele sfeer* (afgeleid van het Griekse woord nous = geest). Dit is de hoogste sfeer waarin zich het menselijk drama afspeelt. Het is de wereld van symbolische oorzaken. Het is de hoogste vorm van verbanden tussen gebeurtenissen. Er is een duidelijk verschil tussen het verleden met schuld en spijtgevoelens beladen enerzijds en de toekomst met angsten en stervensbesef anderzijds. In deze tijdslaag heeft de menselijke vrijheid een grote betekenis. Er is echter een spanningsveld tussen wat gewenst wordt en wat in de werkelijkheid mogelijk is. In deze tijdslaag is het zelf volledig tot ontwikkeling gekomen in relatie tot de ander. De perceptie van het heden wordt voortdurend beïnvloed door aandacht en fantasieën met betrekking tot heden, verleden en toekomst.

2. *De biotemporele sfeer*. In deze tijdslaag is de afgrenzing naar verleden en toekomst onduidelijk. Het heden staat sterk op de voorgrond. Er is nog geen verwachting op de lange duur, noch sprake van een geheugen. Toekomst en verleden zijn onmiddellijk. In deze tijdslaag zijn het zelf en de hoogste delen van de menselijke geest nog niet geconsolideerd. Dit is de tijd van de oermens waar het lustprincipe nog zo prevaleert. De perceptie van het heden is die van pure zintuiglijke waarneming. Het gedrag is nog sterk instinctief bepaald.

3. *Eotemporele sfeer* (afgeleid van Eos = Godin van de dageraad). In deze tijdslaag ontbreekt het besef van toekomst of verleden geheel. Het heden is de enige werkelijkheid die door filosofen het 'nunc stans' genoemd wordt, dat wil zeggen de tijd van het duurzaam heden. In deze tijdslaag komen cyclische processen voor zonder enige voorkeursrichting maar wel met een bepaalde variatie, zoals bij voorbeeld de hartslag. In deze laag zijn de herinneringen uit de vroegste kindertijd te vinden maar ook de manifeste droominhoud en de indrukken vanuit het onbewuste. Oceanische gevoelens staan nog sterk op de voorgrond. De causaliteit is circulair en verwisselbaar, dat wil zeggen gevolg kan oorzaak en oorzaak gevolg zijn.

4. *Prototemporele sfeer*. In deze laag is de tijd gefragmenteerd. Gebeurtenissen hangen los met elkaar samen zoals in psychotische toestanden waarin de continuïteit van het zelf verbrokken maar nog niet helemaal weggevaagd is. Het is de tijdslaag van de herinnerde droominhoud vóór bewerking en de wereld van bepaalde fantasieën. Gebeurtenissen hebben een magische oorzaak.

5. *Atemporele sfeer*. Dit is de meest primitieve tijdslaag waarin de dimensie van tijd eigenlijk niet echt voorkomt maar optreedt in de dimensie ruimte. Een voorbeeld is de droom waarin afstand in tijd voorkomt als ruimtelijke afstand. Er is geen enkele causaliteit meer. Patiënten die overgeleverd zijn aan complete schizofrene chaos en demente patiënten met een verwardheidstoestand bevinden zich wat betreft de tijdzin nog slechts op dit niveau.

Fraser heeft in zijn 'Umwelts', zoals hij de tijdslagen noemt, reeds aanduidingen gegeven voor de betekenis die de tijdzin heeft voor de psychopathologie. In het volgende artikel willen wij hier nader op ingaan en ook de stoornissen van de tijdzin op de kinderleeftijd bespreken:

Literatuur

- Ames, L.S. (1946), The development of the sense of time in the young child. *Journal Genetic Psychology* 18, 97-125.
- Aristoteles, *Physica*, 219b 2-3, *Metaphysica* 1072a 21-26.
- Arlow (1972), geciteerd door Kafka (zie onder).
- Battegay, R. (1985), Depression. *Psychophysische und soziale Dimension Therapie*. Verlag Hans Huber, Bern/Stuttgart.
- Berger en Roheim (1946), Psychology of time perception. *Psychoanalytic Quarterly* 15, 190-206.
- Bernlef, J. (1986), Advies aan de scharretjes. Interview *Vrij Nederland*, jrg. 47, nr. 5, 1-2-1986.
- Colarusso, C.A. (1979), The development of time sense - from birth to object constancy. *International Journal Psychoanalysis* 60, 243-251.
- Dagerman, S. (1985), *Natte sneeuw*, Meulenhoff (voor het eerst verschenen in 1955).
- Elias, N. (1985), *Essay over tijd*, Meulenhoff.
- Fraisse, P. (1963), L'Horizontemporel, in: *Perception du Temps*. Parijs 1963.
- Fraser, J.T. (1981), Temporal levels and reality levels, *International Journal Psychoanalysis* 62, 3-26.
- Freud, S. (1908), Character und Analerotik, *Gesammelte Werke Band VIII, Imago Publishing Company* 1908, 1941.
- Freud, S. (1911), Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens, *Gesammelte Werke Band VIII, Londen. Imago Publishing Company*, 1911, 1943.
- Freud, S. (1915), Das Unbewusste. *Standard Editon* 14.
- Freud, S. (1940), Jenseits des Lustprinzips, *Gesammelte Werke Band XIII*, 1920, 1940.
- Friedman, W.J. (1978), Development of time concepts in children, *Advances in Child Development and Behavior* 12, 267-297.
- Hugenholtz, P.Th. (1972), *Tijd en creativiteit*. Het Spectrum, Utrecht.
- Jones, E. (1923), Hate and anal eroticism in the obsessional neurosis. In: Tindall en Cox, *Papers on Psychoanalysis*, Baillière, Londen.
- Kafka, J.S. (1972), The experience of time. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 20 (3), 650-667.
- Mann, T. (1985), *De Toverberg*, Meulenhoff (de oorspronkelijke Duitse versie verscheen in 1924).
- Meerloo, A.M. (1948), Father time. *Psychoanalytic Quarterly* 22, 587-608.
- Meerloo, J.A.M. (1956), The father cuts the cord. *American Journal of Psychotherapy* 10, 471-480.
- Piaget, J. (1955), The development of time concepts in the child, p. 34-44, uit: Paul H. Hoch en Joseph Zubin (red.), *Psychopathology of childhood*. Grune & Stratton, New York.
- Piaget, J. (1966), Time perception in children. In: J.T. Fraser (red.), *The voices*

- of time, George Braziller, New York.
- Rapaport, D. (1951), *Organization and pathology of thought*. Columbia University Press, New York.
- Solnit, gecit. door I. Stern-Schein (1973) [Reporter]. The experience of separation-individuation in infancy and its reverberations through the course of life: Maturity, senescence, and sociological implications. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 21, 633-645.
- Spitz, gecit. door P. Hartocollis (1976), persoonlijke mededeling (1971), On the experience of time and its dynamics with special reference tot affects. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 24, 363-382.
- Stibane, K.W.U.F., hst. Slaapstoornissen, in: J.A.R. Sanders-Woudstra en drs. H.F. de Witte (red.), *Leerboek Kinder- en jeugdpsychiatrie*, p. 38.
- Waarsenburg, H. van de (1985), *Ach, de tijd, gedichten*, Meulenhoff.
- Winnicott, D.W. (1969), Adolescent process and the need for personal confrontation. *Paediatrics* 44, 752-756.

Schrijvers zijn resp. psychiater, verbonden aan het Psychiatrisch Ziekenhuis Vogelenzang, en kinder- en jeugdpsychiater, wetenschappelijk hoofdmedewerker Erasmus Universiteit te Rotterdam, verbonden aan de afdeling voor Kinder- en jeugdpsychiatrie van het Sophia Kinderziekenhuis te Rotterdam. Correspondentieadres: G.J. van der Ploeg, Psychiatrisch Ziekenhuis Vogelenzang, Rijksweg 113, Bennebroek.